

Filep Tamás Gusztáv

Emlékezetpolitikai döccenők

Cseh–magyar háború Szibériában¹

■ Ha jól következtek a rendszerváltás előtti évtizedek viszonylag profi katonai történésze, Györkei Jenő egyik könyvéből, a krasznojarszki szovjet pionírok évente megkoszorúzták tizenhét magyar hadifogoly sírját, pontosabban a fölé épített emlékművet – és ez a szokás aztán a Szovjetunió felbomlásáig fennmaradhatott.² Györkei közli az emlékműnek s külön a rajta elhelyezett márványtáblának a képét, a szövegbe pedig beiktatta a tábla feliratának fordítását is: „Itt nyugszanak azok a magyar kommunisták, akiket a kolcsakisták 1919. július 30-án agyonlőttek a 31. szibériai ezred felkelésében való részvételükért.”³

Ugyanezeknek a magyar katonáknak a története a szibériai hadifogolysors legbrutálisabb változatának szimbólumává vált, amiért is emléküket nemcsak tiszteletben tartották itthon a (szerintem szakszerűtlenül) „Horthy-rendszernek” nevezett periódusban, hanem – többször is, bár rövid terjedelemben – megírták haláluk körülményeit.

Első közelítésben: nem mindennapi dolog, hogy a szovjethatalom képviselői, sajtója és például a korabeli Magyarország elismert történészei, írói⁴ ugyanazoknak a hősöknek, illetve mártíroknak a gyászünnepeit ülik meg. Az meg talán példátlan, hogy a szovjetek többek között úgynevezett magyar irredenta tisztekét, a magyarok pedig állítólagos és valódi vörösgárdistákét. Ennek legfőbb oka nyilván az, hogy bizonyos időszakokban itt is, ott is tagolatlanul, egységesen ítélték meg a hadifogolytömeget, ezen belül a kivégzett magyar csoport tagjait is. A magyar Honvédelmi Minisztérium hadifogolyosztálya hivatalos lapjának szerkesztői az események után több mint tíz hónappal értesültek tizennyolc magyar kivégzéséről. A róluk közölt táblázatot ez a szöveg vezeti be a lapban:

„Magyar marttyrok

Fáj a lelkünk, vérzik a szívünk, valahányszor a Szibériában rabságban sínylődő honfitársainkra gondolunk. Szenvedésük a mi szenvedésünk is s mindenünket odaadnánk

értük, csak tudnánk őket kiszabadítani az örökös rabságból, nélkülözésből. Bátor véreink becsületes harcban, kötelességük hű teljesítése közben estek az ellenség kezébe s önfeláldozó bátorságuk, kitartásuk jutalma: örökösnek látszó rabság. Négy-hat esztendeje tart már e kínszenvedés! Azóta foglyaink sorai is megritkultak! Mintha a halál is ellenük szövetkezett volna, gyilkoló szerszámainak egész tömegét sorakoztatta fel véreink ellen s kegyelmet nem ismerő módon oltogatta ki nemes életüket.

Az utolsó napokban érkezett híradás azonban a halál egész másforma neméről számol be. Vad, fegyelmezetlen cseh legionáriusok bosszúálló vérengzésének 1919 július 31-én Krasznojarszkban 18 honfitársunk esett áldozatul. Hogy miért? Nem tudjuk, csak sejtjük; egy nagy hibájuk lehetett: mindvégig magyaroknak vallották magukat.

Vértanuhalált halt nemes hőseink névsorát közöljük.”⁵

A meggyilkoltak elkülönítésével, tipizálásával az ítélet végrehajtói foglalkoztak először. A kivégzésről kiadott egyik jelentésben ugyanis a krasznojarszki hadifogolytábor cseh-szlovák⁶ parancsnoka, Skrivanek⁷ alhadnagy (podporučík) a kivégzetteket úgy csoportosítja, hogy a 12. csehszlovák lövészrezred hadbírósa – nem mellesleg 1919. július 31-én, augusztus 1-jén és 2-án (tehát a béketárgyalások előtt és a magyar Tanácsköztársaság utolsó napjaiban) – a tizenhétből ötöt azért ítélte halálra, mert „Magyarországot a háborúelőtti határok közé akarta visszaállítani”, kilencen „bolsevik propaganda, a bolsevik párthoz tartozás miatt és mint volt vörösgárdisták főbelövettek”, hárman pedig egy orosz lázadó elrejtéséért bűnhődtek.⁸ A tizennyolcadik kivégzetről a csehnek által kiadott jelentésekben nincs szó. Róla egyedül a *Hadifogoly-ujság* hivatkozott lapszámában olvashatunk,⁹ és az ott közölt táblázatból nyerhetjük ki adatait. Krsuly Emilről, a 78. számú gyalogezred őrzetetőjéről, nőtlen, eszéki illetőségű fényképészről van szó, akit – ha a táblázatbeli adatok nem hibásak – július 30-án végeztek ki golyó által, szintén az oroszországi cseh-szlovák légio

haditörvényszéke által meghozott ítélet alapján, „orosz hadbírótság által jogilag jóváhagyva”.

Világos talán a fentiekből: a párhuzamos/közös gyászünnepe döntő magyarázata, hogy a hadifoglyokat azok ölték meg, akik mind a szétdarabolódó Magyarország, mind a „munkáshatalom” ellenségei voltak. A csehszlovák légión katonái.

Az oroszországi polgárháború szibériai szakasza egy nézőpontból nagyrészt cseh–magyar háború. A magyar hadifoglyok e harcokban betöltött szerepe ugyanakkor nem felelt meg annak a képnek, amelyet a munkásmozgalom-történeti szakírók utóbb megszerkesztettek.

A cári hadseregben, kisebb részben a Birodalomban élő csehekből és szlovákokból, nagyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregeinek kötelékeiben az orosz fronton szolgáló, elfogott, még inkább átszökött (egész egységek csatlakoztak az oroszokhoz a háború folyamán) csehekből szerveződött csehszlovák légión már a cári időkben, majd a polgári demokratikus forradalom idején is együtt harcolt az orosz hadosztályokkal a németek, osztrákok és magyarok ellen. Az októberi forradalom után azonban már nem láttak reményt leendő köztársaságuknak az addigi szövetségi rendszer révén történő megteremtésére. A vörösök a háború azonnali befejezését kívánták, megkötötték a breszt-litovszki békét; a csehek, illetve az osztrákok és magyarok között ekkor közvetlenebbül nyilatkozott meg a bizonyára kölcsönös gyűlölet: az előbbieik számára Breszt-Litovszk azt jelentette, hogy az oroszok cserbenhagyták őket, megegyeztek ellenségeikkel, s ezzel hátrább vagy akár a semmibe tolódott Csehszlovákia megalakítása. A központi hatalmakból származó, oroszországi lágerekben tengő-lengő milliónyi hadifogolynak, főleg a Monarchia polgárainak viszont a békekötés azt jelentette, hogy a hadiállapottal együtt megszűnik a hadifogság: mehetnek haza. Ez vezetett 1918 májusában az ellentétek nyílt kirobbanásához. A képhez hozzátartozik, hogy a cseh alakulatok – a légión legmagasabb létszáma hatvanegyezer fő volt – éppen keletre vonultak vasúton, szembe pedig azok a vonatok jöttek, amelyek a hadifoglyokat nyugatra szállították, ugyanis rövid időre lehetségesnek látszott a tömeges hazatérés. A vonatok gyakran ugyanazokon az állomásokon kényszerültek várakozni.

Az első, azonosítható konfliktusra 1918. május 14-én került sor a cseljabinszki állomáson, ahol a cseh légión 6. ezredének őrsége fegyvert használt az éppen nyugat felé szállított magyar hadifoglyok ellen (az atrocitásnak halálos áldozata is volt). A cseh „közlemékezet” szerint ennek oka az volt, hogy az egyik magyar hadifogly leköpött egy cseh legionáriust. Ezt nem tartom kizártnak.

Mindenesetre a cseljabinszki szovjet megpróbálta megvédeni a hadifoglyokat, a cseh őrséget letartóztatta, erre viszont az ezred megtámadta és lefegyverezte a szovjet csapatait. „A csehek ugyan elhárítják ezért a felelősséget, de kétségtelen, hogy nem ez volt az első eset, amikor védtelen foglyokat megtámadtak. Amikor még Ukrajnában állott a Légión, valóságos hajtóvadászatot tartottak a hazájukba iparkodó, az oroszok által elengedett foglyokra s közülök sok ezret meggyilkoltak. Ahol csak tehették, bántalmazták a németeket és a magyarokat és a szibériai uton is sokat leöltek és megcsonkítottak, hogy a tömegeket a nyugat felé való özönléstől visszariasszák. Bizonyos, hogy a csehek magatartása volt a főoka annak, hogy főleg a magyar hadifoglyok tömegesen léptek be a vörös hadseregbe.”¹⁰

Ez az az időszak tehát, amikor a csehek elindultak a Csendes-óceán felé; az új közhatalommal való megegyezés értelmében vonatokon tartottak keletre, hogy Vlagyivosztokból hajóval átszállítsák őket a francia frontra. Azonban parancsnokuk, Radola Gajda, a drogistából (patikussegédből) lett tábornok¹¹ – úgy látszik, ez a foglalkozás, amely az egyébként ez időben szintén Szibériában időző, majd harcoló Hašeknek a derék katonáról szóló könyve első oldalán is szerepel, a csehekhez társuló egyik toposz ez időben – május 25-én, telegráfon leadott parancsára egy adott pillanatban, amikor a több mint kilencezer kilométeres vasútvonal majd minden jelentősebb ázsiai állomásán ott álltak csapatszállító szerelvényeik (ešalonjaik), egy-egy város kivételével néhány nap alatt elfoglalták a transzszibériai expressz egész vonalát és a környező településeket. Ezt az tette lehetővé, hogy a területen nem volt ilyen nagyságrendű szervezett haderő. Azokat a hadifoglytáborokat is ellenőrzésük alá vonták, amelyekben magyarok tízezrei várták a hazatérést. A központi jelentőségű Krasznojarszk kemény harcok árán, június 16-ára lett az övék,¹² de a tőle háromszáz kilométerre fekvő Mariinszket már az első napon, május 25-én elfoglalták. 1917-től már sok volt magyar hadifogly részt vett a politikai eseményekben; a polgári demokratikus forradalom az ő rabtartóik, illetve a cári rendszer ellen tört ki, hazajutásukat az új hatalom segíthette elő, a proletárdiktatúra vezetői pedig megkötötték hazájukkal a békét. A cseh légión lázadásával egyértelművé vált a kép. A csehek nem is hagytak kétséget szándékaik felől: Markovits Rodion riportregényei szerint már ezen az éjszakán megkezdték a vérengzést a hadifoglyok között, bár ekkor még csak azokkal számoltak le, akik korábban a vörösgárdistákhoz csatlakoztak. Így kezdődött a magyarok számára a fehér front megszilárdulása révén

megteremtett Kolcsak-féle Szibériai Főkörmányzáság korszaka. A fehér időkben váltak ismét hadifoglyokká.

Mielőtt rátérek a Krasznajarszkban kivégzett magyar katonák történetére, utalnom kell az ezzel kapcsolatos vizsgálódások talán legfőbb hozadékára. Markovits későbbi riportregényében – nem a világhírű *Szibériai garnizonban*, hanem a sokak szerint megbukott *Aranyvona*tban (amit azonban a II. világháború után ideológiai okokból fúmagáltak, illetve állítottak szembe a szerző első, a „pozitív hagyományba” sorolt hadifogolykönyvével, és sikerült is kiiktatni a közlemékezetből) – van egy lényeges epizód. A tiszti osztagok, csehek, kozákok által rendezett 1919. július/augusztusi vérfürdő után a krasznajarszki fogolytáborból sokan kiszöknek a vasútvonalakat övező erdősávban már korábban is működő partizáncsapatokhoz; Markovits főhőse éppen egy olyan osztagra talál, amelynek persze magyar a parancsnoka. Ez a jelenet érzékletes ábrázolása annak, hogy ha valaki a leírt helyzetekben életben akar maradni, főleg azt kell tudnia, hogy kire kell lőnie, kire nem. A „Kravcsenko- és Scsetinkin-féle partizáncsapatok” kucsmás, revolveres, némileg Bulba Taraszra emlékeztető vezérkari főnöke – nemrég még Pók Gedeon dunántúli főmérnök, tartalékos főhadnagy – nem is tudja pontosan, hogyan lett belőle erdei partizánparancsnok, hogy mik is a polgárháború nagyobb összefüggései, csak a napi feladataival van tisztában. „Hát úgy gondolom, ha egyszer otthon is harcba állanak a mieink a csehekkal, akkor én is csak elharcolgatok ellenük...”¹³ Pók Gedeon persze nem tudja még, hogy otthon már nem harcol senki a csehekkal. 1919 harmadik harmadában vagyunk ekkor, és muszka-földön lassan jár a posta.

Valószínű, hogy Magyarországon a magyaroknak az orosz polgárháborúban való részvételét a 20-as, 30-as években részben vagy döntően e helyzetnek tulajdonították, ez pedig enyhítette ottani szerepük hivatalos megítélését – bár 1989 előtt a pártállami álláspont egyrészt az volt, hogy internacionalistáink a világforradalom eszméjének jegyében csatlakoztak a vörösökhöz, és a szocialista nemzetnek ez volt az egyik legdicsőségesebb történelmi öröksége, másrészt pedig az, hogy az I. világháború utáni Magyarország vezetői, éppen forradalmi eszmékkel való szaturáltságuk miatt, szabotálták a foglyok hazahozatalát.

Ezzel szemben a *Hadifogoly-ujtság*, a m. kir. Honvédelmi Minisztérium hadifogolyosztályának hivatalos lapja (esetenként nagy késéssel) igyekezett beszámolni minden, a szibériaiakra vonatkozó hírről – mint láttuk, akár egy év múlva hivatkozott valamely fontos eseményre.

Kiderül az orgánumból, hogy a hadifoglyok hazajutását a polgárháborús helyzeten kívül elsősorban az akadályozza, hogy az ezzel kapcsolatos szerződéseket a győztes államok nem ratifikálták, de tudósítanak olyasmiről is, hogy a hazaszállító bizottság több tagját megölték a polgárháborúban. Ugyanez a lap utal olyan dokumentumokra is, amelyek szerint a magyaroknak a vörösökhöz való csatlakozása nem is volt mindig önkéntes. Sőt: a hazatérést a magyar proletárdiktatúra idején a Forradalmi Körmányzótanács akadályozta meg.

Talán a legszemléletesebb dokumentuma ennek a *Hadifogoly-ujtság* első számainak egyikében megjelent forrásközlemény. A magyar nyelvű nyomtatott parancs – amelyet egy hazatérő volt hadifogoly hozott magával – hitelességét szememben az eredeti orosz szöveg rossz fordításából származó nyelvi pontatlanságok is bizonyítják:

„463. sz. parancs, az orosz hadügyi komissariátustól. Odessa, 1919. június 27.

Hivatkozva a magyar Sovjet-köztársaság külügyi komissár Kún Béla f. é. május 13-ról kelt radió utján küldött rendeletére, az összes Ukrajna területén élő magyar alattvalók 19 évtől 40-ig mobilizáció alá esnek.

Ennek következtében megparancsolom az összes magyar állampolgároknak, hogy e hirdetés nyilvánossá tétele után legfeljebb egy héten belül sorozásra jelentkezzenek. A sorozást az orosz háború Komissariátus – Odessa degtyarnaja¹⁴ – hajtja végre.

Azok a magyar állampolgárok, akik egészségi állapotuknál fogva alkalmasak fegyveres szolgálatra és dacára ennek a fent említett parancsnak eleget nem tesznek, szökevényeknek tekintendők, mint ilyenek a rev. Trinal¹⁵ szigorú büntetésének lesznek kitéve.

Az előbb említett parancs pontos teljesítéséért a felelősség a gyárak, Domovoj Komitátók¹⁶ és általában mindazokat terheli, akiknél magyar állampolgárok szolgálnak vagy tartózkodnak.

Hadügyi Komissar:

*Krajewski.*¹⁷

Az 1919. július végi, augusztus eleji drámát a 31. (sorozott) kolcsakista ezred (több forrásban, például Markovits *Szibériai garnizon*jában, valószínűleg hibásan, a 30. lövészezred) újoncainak lázadása robbantotta ki; az iszonyú megtorlást a magyarok közvetlen közlelől nézték végig, ugyanis foglyok és újoncok ugyanannak a tábornak két, eredetileg palánkkal elhatárolt részén voltak elszállásolva. A lövészek előző nap tették le az esküt, másnap indultak volna a frontra. Éjjel – valószínűleg valamelyik partizáncsoporttól érkező – agitátorok fellázították őket; az újoncok megölték a tisztjeiket, majd kísérletet tettek

arra, hogy csatlakozzanak a partizánokhoz. Egy csoportnak ez sikerült is – van olyan visszaemlékező, aki egy egész zászlóaljról, más csak egy szakasról ír –, a többiek megütköztek volna a városból ellenük vonuló fehérekkel: tisztai különítményekkel, kozákcsapatokkal. A fehérek között ott voltak a cseh legionisták is, de egyes források szerint nem vettek részt a harcban.¹⁸ Az eseménynek legalább nyolc magyar forrása van, mind egykori hadifoglyoktól származik; nem fogok utalni mindegyikre. Az egyik leg-tárgyszerűbb, lehiggadtabb visszaemlékezés szerzőjét, Stessel Ernő őrnagyot (könyvét már nyugalmazott ezredesként adta közre) idézem először:

„A puskalövedékek a hadifoglytáborba kezdtek becsapódni, a plenni¹⁹ sereg fedezék mögül kíváncsiskodott tovább, míg nem az először tűzben levő ujonc ezred néhány ágyulövés után megadta magát és sorakozva, énekszó mellett vonult a kijelölt gyülekezési helyre. A lázadás reggel 8 óra körül befejezést nyert.

És most következett a nap legborzalmasabb része. Azonnal megalakult az orosz haditörvényszék és déli óráktól késő estig s még másnap délelőtt is folyt az egyenkénti kihallgatás mellett a lázadásban résztvevőknek agyonlövétése. Kettesével, négyesével hozták ki a felső ruhájuktól megfosztott elítélteket az előttünk levő épületből és a templom melletti téren rövidesen végeztek velük. Ha valamelyik nem halt meg azonnal, karddal, revolverrel segítették elő a gyorsabb kimulást. Egyik elkezdett szaladni, lovasok vágattak utána és a helyszínén széjjel kaszabolták. Utálat volt nézni. A többi száz [sic! föltehetően: több száz] lázadó pedig a táboron kívül szigorú őrizet alatt várta, míg reájuk kerül a sor.”²⁰ Stessel beszámol egy tiszt kivégzéséről is, akiről utólag kiderült, hogy nem vett részt a lázadásban. Holttestét két nappal később kiásták a tömegsírból, és katonai tiszteletadással eltemették.²¹

A magukat megadó szibériai lövészeket tehát kivétel nélkül megölték. Azokat, akik – többnyire sebesülten – átmenekültek a katonai város, a vojennij gorodok másik, hadifoglyoknak fönntartott részébe, és ott a kórházban próbálták meghúzódní, a fogolytáborban lötték agyon. Aki nem tudott a lábára állni, azt a kórteremben, a többit az épület előtt. A magyar források ellentmondóak a halottak számát illetően, de a tételek mindenütt nagyok: van, aki ötszáz, más nyolcszáz-nyolcszázötven kivégzetről beszél.²²

Minthogy a katonai és a hadifoglytábor közötti deszkapalánkot azon a télen fűtésre kellett fölhasználni, a magyarok közléről, akadály nélkül nézték végig a tömeggyilkosságot. Ezután a cseh legionisták átvonultak

a fogolytáborba azzal az ürüggyel, hogy a lázadást valószínűleg onnan szervezték. (Visszaemlékezők szerint valóban volt magyar katona, aki a fogolytáborból átment a lázadókhöz, géppuskát kezelte; ő a harcban halt meg.) Az első három magyar áldozatot a tizenhétből hadbírószági ítélet nélkül végezték ki. A fellázadt ezred egyik, a megtorlás előtt a fogolytáborba menekült tagja – talán tisztje – egy isten tudja, hol talált monarchista tiszt kabátot húzott magára, és egy árokban próbált meghúzódní, a cseh járőr közeledtét hallva azonban föbe lőtte magát. A járőrpáncsnok rövid időt adott a környező barakkok hadifoglyainak arra, hogy álljon elő, aki a lázadónak odaadta a ruhadarabot. Minthogy jelentkező természetesen nem akadt, arra hivatkozva, hogy a monarchista egyenruha máshonnan nem származhatott, a szomszédos – egyébként legénységi – barakk foglyait megtizedelte, de a felsorakoztatott foglyok sorából a számlálás előtt az osztrákokat kiállították.

Ezután a lövészezred szabályos hadbírószági tárgyalást rendezett. A többi kivégzett azok körül került ki, akiket e hadbírószág elé hurcoltak. Az ítéleteket két menetben hajtották végre. Tizenegy főt, köztük a legnevesebbeket, a „kommunisták” közül Ludvigot, Dukeszt, Forgácsot, illetve Pély Géza hadnagyot, a Magyar Szövetség vezetőjét augusztus 1-jén este hét órakor lötték agyon a téglatelepen, hármat másnap délután három óra harminc perckor, ugyanott.

Említettem, hogy a hivatalos Magyarország és a „szovjet” utókor gyakorlatilag ellentétesen ítélte meg a mártírok szerepét, világnézetét. Idézttem, hogyan adott hírt róluk a hadifoglyokkal foglalkozó magyar minisztériumi lap. Nincs rá forrásom, hogy a megítélésük megváltozott volna akkor, amikor a cseh jelentésekből kiderült, hogy a vértanúk egy része bolsevik vagy „bolsevik” volt.

A kivégzettek egységes megítélése, egy típusba sorolása viszont már a leghivatalosabb „csehszlovák” jelentésben megjelenik. A föntebb idézeten kívül ugyanis még egy cseh dokumentum született; az év végén, novemberben az Irkutszkban szolgáló dán királyi vicekonzul kért magyarázatot a hadbírószág működéséről, ami azt jelzi, hogy a hadifoglyok „szabványos”, hadbírószági ítéletet követő megölését a korszakban is példátlanak tarthatták. „Blagosch dr.”, a csehszlovák kormány irkutszki meghatalmazottja az ottani dán királyi alkonzulnak küldött átirata konstruálja meg először a közös, minden elítéltre egységesen vonatkozó vádat:

„[A hadbírószág kiderítette, hogy] a magyar hadifoglyok között egy titkos szövetség áll fenn, izgató és lelkesítő céllal, úgyszintén támadó szövetkezés az oroszországi

cseh-szlovák hadsereg ellen s hogy ez a szervezetség, tudatában az akkori hadiállapotnak a cseh és magyar köztársaságok között, egy fegyveres támadást készített elő az oroszországi cseh-szlovák csapatok ellen, hogy ez a szervezetség a krásznójárszki Vojenni Gorodokban történt fegyveres fölkelésben résztvett, miért is a szervezetségnek tizenhét következő vezetőjét agyonlövés általi halálra ítélte.”²³

A képlet itt a legvilágosabb. A magyarországi proletárdiktatúra hadjáratot indított a csehek által elfoglalt Felvidék visszavételére, a Magyar Szövetség tagjai pedig Nagy-Magyarország visszaállításának hívei voltak. Blagosch dr. tehát nem teljesen alaptalanul következtetett arra, hogy a hadbírótság elé állítottak mindannyian ugyanazt akarták: azt, hogy ne alakuljon meg a Csehszlovák Köztársaság, illetve ne terjeszkedjen ki Magyarország területére. Viszont az összeesküvés – koholmány.

E jelentéssel szemben az omszki *Vörös Újság* már korán határozottan elválasztotta a bakokat a bárányoktól, a jókat a rosszaktól. A lap 1920-ban vagy 21-ben (a majdnem ötven évvel később egy munkásmozgalom-történeti könyvben megjelent szöveg alatt és fölött a szerkesztők más-más dátumot adnak meg) közölt évfordulós cikkében csak nyolc nevet sorol föl és tördel kiemelten az eredetileg, a cseh jelentés szerint kilenc bolsevik vértanúé közül – Skoff Béláét nem említi –, ugyanakkor megjegyzi, hogy a bosszúnak kettős éle volt: „A csehszlovák nacionalizmus fegyverét a magyar nacionalisták ellen is fordították, és így történt, hogy az ellenforradalmi Magyar Szövetség néhány vezető tagjának is életével kellett fizetni azért, hogy a Szovjet-Magyarország és a Csehszlovák Köztársaság közti háború idején »Magyarország területi integritásáért« agitált.” Ez a cikk azt állítja még, hogy a két csoport, „a forradalmi marxizmus tanainak terjesztői” és a Magyar Szövetség tagjai, „spekulációval foglalkozó tényleges tisztek, burzsoá ügyvédek, szolgabírók, klerikális tanárok”, az „ellenforradalmi Magyarországnak Krasznójarszkba verődött hajcsárcsapata” között súlyos elméleti küzdelmek folytak.²⁴

De még érdekesebb ez a cikk azért is, mert itt jelenik meg először egy arra vonatkozó utalás, hogy a bolseviknak nevezett csoport 1919 januárja óta egységes volt, s kommunista felvilágosító munkát végzett, többek között a *Jeniszej* című, kézzel írt lapjában. (Ez nem dokumentálható, mert a cseh hadbírótság működése előtt a lap összes példányát megsemmisítették – a latrinába dobták.)

Egyetlen közvetlen, bár részben szépirodalmi forrásunk van a két, különböző hadifogolycsoport utolsó találkozásáról; ez más színben tünteti föl egyébként

nyilván nem felhőtlen viszonyukat. Markovits Rodion szerint a lövészekkel való leszámolás közben vagy azt követően egy legénységi barakk „elrejtett zugában” Ludvig és Dukesz vezetésével tanácskoztak a Jeniszej-csoport tagjai és a „Turul Szövetség” – azaz a Magyar Szövetség – vezetői. Ekkor már sokan valószínűnek tartották, hogy a csehek mindkét körrel szemben radikálisan fognak eljárni. Itt döntötték el, hogy a *Jeniszej* mindegyik számát megsemmisítik, s aki írt a lapba, jobban teszi, ha megpróbál kimenekülni valahogyan a táborból. A szövegrész a nem fiktív főhős egy-két nappal későbbi emlékfoslányai alapján rekonstruálja a történetet:

„Emlékezett doktor Forgács lemondó hangjára, aki azt mondta, hogy itt nem fognak különbséget tenni humoros és politikai rovat vagy karcolat között, a legjobban teszi mindenki, aki valamiképp benne van, ha elmenekül. Az ő sorsa – mondotta Forgács –, fájdalom, meg van pecsételve. Ő benne volt a tizennyolcas dolgokban. Őt annak idején azzal hagyták szabadon, hogy az első felkelés alkalmával kivégzik. Azt mondta doktor Forgács, hogy ne sokat okoskodjanak, mert ő is menekülne, ha tudna, de számára ez kilátástalan [...]. Őt mindenki ismeri és feltétlenül elfognák [...].

A szociológusok és történettudósok: a történelemből és a forradalmak múltjából vett példákban bizonyították, hogy forradalom vagy lázadás leverésekor nincs kímélet és nincs válogatás [...].

A Turul Szövetség tagjai is képviselve voltak a gyűlésen. Azzal érveltek, hogy a Turul-mozgalom nem volt vörös, hanem nemzeti. Valószínű, hogy velük lovagiasan fognak bánni, és nem lázadóknak, hanem politikai ellenfeleknek tekintik majd őket [...].

Dukesz doktor végül hatalmas beszédet mondott. Azt mondta, hogy nincs idő okoskodni. Azt mondta, hogy a történelem megismétlődik, és egészen biztos, hogy most a tábor vöröseire kerül a sor. Közöttük is fognak keresni olyanokat, akik eszmei társai voltak a lázadóknak, még jó, ha nem fogják az egészséget a tábor lakóira. A maga részéről készen várja a legrosszabbat. Különböző biztos információi vannak, hogy már hetekkel ezelőtt összeírták a gyanúsakat, köztük a Jeniszej szerkesztőségének összes tagjait, de a Turul Szövetség vezetőit is. Néhányan a vezetők közül vállalni kell a mártírsorsot, amelynek bekövetkezte teljesen bizonyos. Aki teheti, meneküljön. Akár rajzoló volt a lapnál, akár humoros részt szerkesztett, ilyen apróságokra nem fognak nézni [...].”²⁵

Valószínű, hogy a csehek kémiszolgálatának jelentései alapján valóban már jóval korábban kipécézték azokat, akiket utóbb a hadbírótság elé hurcoltak. Az bizonyos,

hogyan a Magyar Szövetség legalisan működött; alapszabályát a fehérek – oroszok és csehek egyaránt – jóváhagyták. Azonban néhány héttel a 31. lövészezred lázadása előtt újra átvizsgálták a szövetség dokumentumait, majd megjegyzések nélkül visszaadták őket.

Azok az emlékirók, akik – főleg utóbb – valamilyen formában a munkásmozgalomhoz csatlakoztak, augusztus 1. után kimenekültek a táborból, s többnyire csak Kolcsak bukása idején vagy az után tértek vissza oda. Az emlékező főtisztek nem alakítottak ki kapcsolatot a cseh táborvezetőséggel. Ott volt viszont Krasznajarszkban Lévai Jenő, akire a II. világháború után megjelent a magyar zsidó áldozatokról, deportáltakról, munkaszolgálatosokról írt munkái (a köznyelvben mint fekete, fehér és szürke könyvek rögzültek) révén szoktunk emlékezni; ő volt, Renvers Ferenc (szintén hadifogoly) ezredes táborparancsnok megbízásából, „a tábor történése”. Lévai Krasznajarszkban maradt, s később, amikor a csehek vérszomja elpárolgott már, megkérdezte Skrivanektól és a hadbíróági tárgyaláson jelen lévő Stibál, Richter és Svoboda légiós tisztektől – az utóbbi akár azonos is lehet Ludvík Svodobával, Csehszlovákia későbbi elnökével –, hogy miért volt szükség a hadifoglyok kivégzésére. Tőle tudunk meg valamit a tárgyalás lefolyásáról: „A kihallgatásokon feltették Pélynek, Katonának, Száva és Fekete hadnagyoknak a kérdést, hogy *elismerik-e a Felföldet csehszlováknak?* Ők erre nem voltak hajlandók. Ugyanakkor akadtak többen, akik látva a fenyegető végzetet, inkább a megalkuvást választották, s a feltett kérdésre *igenlőleg* válaszoltak. Ezeknek megkegyelmeztek.”²⁶ Ezt Stessel is alátámasztja, akit 1-jén délben hallgattak ki (előtte Katonát, utána dr. Szávát, akiket aztán ki is végeztek). A tárgyalás németül folyt le, de a hat „cseh” tiszt közül három beszélt magyarul; egyikük éppen magyar nyelven kérdezte meg az ezredest, aki a Magyar Szövetség díszelnöke volt: „Mit értettünk Magyarországon alatt, a volt nagy országot vagy a jelenlegi kisebbséget?”²⁷

Lévai egyébként pontosan csoportosítja a kivégzetteket, úgy, hogy abból az derül ki, a kettős tagolás is tarthatatlan. Szerinte az áldozatok közül csak Forgács, Papp és Pável volt bolsevista; ezt mindenki tudta róluk, hiszen már 1918-ban „tyurmá”-ban ültek emiatt. Dukesz és Ludvig baloldali volt, „szélsőséges nézeteket” is terjesztett, de bolseviknak egyáltalán nem volt nevezhető.²⁸ Gáspár Albertnek csak annyi bűne volt, hogy kijárt a városba, s egy cseh járőr éppen ott, kint fogta le. Nem politizált, besúgás alapján végeztek vele. Személyes bosszú áldozatai voltak hárman: dr. Molnár Alajos hadapród, Krassovszky Dezső önkéntes és Skoff Béla. Skoff, Lévai

legalábbis ezt írja, cseh–német származású volt, s emiatt besorozták a cseh–szlovák légióba.²⁹ Ő azonban nem érezte odatartozónak magát, megszökött, azaz nyilván mint katonaszökevényt ítélték halálra. Az általunk ismert adatok nem mondanak ellent ennek. Skoff ugyanis nyitraújlaki születésű és alsóalmási, Hont megyei illetőségű volt, azaz a legionisták logikája szerint valóban „csehszlovák állampolgár”. Pogonyi Antal kultuszépítő regénye elég átlátszónak tűnő magyarázattal próbál szolgálni Gáspár mártírúrára. Amikor Dukeszékat a kivégzőhelyre kísérik, van, aki elképed: „Hogyan kerül közénk ez a kedves, finom arcú fiatalember, ez a Gáspár? Hiszen egy hónappal azelőtt még nem volt kommunista, csak az utóbbi időben csatlakozott hozzájuk [...]”³⁰

Lássuk most a kivégzettek névsorát, rendfokozatát és eredeti foglalkozását. Az első öt képviseli a Magyar Szövetséget, Szekér, Saj és Zsedér lett a tizedelés áldozata:³¹

Pély [Péli] Géza dr., tartalékos hadnagy, galántai ügyvéd
Székely Lajos tartalékos hadnagy [főhadnagy], marosvásárhelyi tanár

Száva István dr., tartalékos hadnagy, csíkszeredai ügyvéd
Katona Gyula tartalékos hadnagy, gyöngyösi tanár
Fekete Emil tartalékos hadnagy, óécskai községi jegyző
Gáspár Béla hadapród, budapesti magánhivatalnok
Forgács [Forgách] Dezső dr., tartalékos zászlós, kiskőrösi [bácskai] ügyvéd

Molnár Alajos dr., hadapródjelölt, nagyatádi ügyvéd
Ludwig [Ludvig] Kálmán tartalékos zászlós, hírlapíró [író], Veszprém

Dukesz Artúr hadapród, joghallgató, Budapest
Szekér Károly tartalékos zászlós, aradi tanító
Skoff Béla hadapródjelölt, alsóalmási földműves [gazdász]

Zsedér [Zsedér] Sándor tizedes, porcsalmai [porcsaknai?] földműves [gazdász]

Krasovszky [Krasovszky, Krassovszky] Dezső tizedes, budapesti hivatalnok

Sályi [Saj] Jenő, gyalogos, kökényesdi hivatalnok

Pável Gábor [Pavel György] gyalogos, budapesti szerelő
Pap János gyalogos, lévai ékszerész

Ludvig több emlékező szerint ereje fogytán két társára támaszkodva jutott el a téglatelepig. Markovits a *Szibériai garnizon* utolsó fejezeteiben azt írja, hogy egyikük elbarátja, Dukesz Artúr volt, a másik Pély Géza: „Két ellentétes világnézet tartja Ludvigot, talán el bírják támogatni a vesztőhelyig.”³² A munkásmozgalmi emlékiróknál ennek nincs nyoma. Nyéki Károly tanulmányában az szerepel, hogy Ludvigot két elvtársa, Dukesz és

Forgács támogatta,³³ Markovits szerint viszont Forgács a halálmenet élén haladt – szivarozva.

A kommunista legendaépítés a 20-as, 30-as években folytatódott. Legszemléletesebb példája Zalka Mátéé; ebben föltehetően szerepe volt annak, hogy visszamenőleg meg kívánta hosszabbítani saját munkásmozgalmi múltját. Egy 1931-ben, Moszkvában tartott beszédében azt állítja, hogy már az első szovjet periódusban, 1918-ban részt vett a Vörös Gárdák szervezésében, de a bukás után, 1918 nyarától a következő év áprilisáig a krasznojarszki börtönben raboskodott.³⁴ Fogva tartói nem tudták azonosítani, hogy ő volna az állítólag keresett Zalka Máté,³⁵ így kiengedték egy hadifogolytábor – a szöveg magyar fordításában koncentrációs tábor szerepel – büntető részlegébe. Utána a „közönséges” táborba került, ahol részt vett az illegális munkában. Szerinte a tisztii légerrészen volt egy magyar kommunista sejt, illetve Ludvig, Dukesz és mások „a táborban bolsevik röpcédulát adtak ki, és bolsevista tanfolyamot szerveztek, ami lényegében agitátor iskola volt”.³⁶ Zalka beszámol arról, hogy ott volt a 31. ezred lázadásánál, de munkásszázádával együtt, amely döntően „bolsevik érzelmű”-ekből állt, nem vett részt a harcban, mégpedig a pártfegyelem miatt. Egyrészt Dukesztől azt az utasítást kapták, hogy senki se nyúljon fegyverhez, amíg nem érkezik egyéb rendelkezés, másrészt az egyik illegális vörösgárdista vezető – amikor mindketten látták, hogy a fellázadt katonák fegyelmetlenül viselkednek – azt parancsolta neki, hogy egyelőre tartsa vissza az övét. A magyarokat sújtó megtorlásról beszámolva minden kivégzettet kommunistának nevezett: „A következő nap csehszlovákok érkeztek hozzánk, és kiemelték közülünk 17 embert, majdnem az egész bolsevik szervezetet. Agyonlőtték őket. Ezeket az elvtársakat csak januárban tudtuk eltemetni. Sírjuk még ma is ott áll a katonaváros központi pavillonja előtt.”³⁷ Itt tehát az úgynevezett irredenták egyszerre a munkásmozgalom mártírjaivá váltak. Van egyébként még egy – külföldi – forrásunk, amely megfordítja a képletet, ennél viszont a kommunisták tűnnek le a színről. Itt azonban nem valószínű, hogy ideológiailag stilizált képpel kell számolnunk. Ennek a forrásnak a szerzője ugyanis Elsa Brändström, „Szibéria angyala”, a svéd vöröskeresztes nővér, akinek a csehek magasabb parancsnokságainak mozgósításával két nap múlva sikerült megállítania a hadbírótság működését. (Így, ezért maradt életben például Stessel Ernő és valószínűleg mások is, akik fogdában várták sorsuk fordulatát.)³⁸ „1919. július 31. és augusztus 2. között agyonlőtték Krasznojarszkban 18 magyart. Mivel akkoriban én dolgoztam

ott a svéd Vöröskereszt küldöttként, az én feladatomban megpróbálni megakadályozni a kivégzéseket. A vádak alaptalansága bizonyítható volt. A hivatalok azért, hogy eltereljék a közvélemény figyelmét egy, a fogolytábor közelében tartózkodó orosz regiment zendüléséről, azt híresztelték, hogy csehek elleni összeesküvést lepleztek le a foglyok között. Az egész tábor t cseh hadbírószág elé állították, amelynek egyetlen vádpontja egy foglyok közt alakult magyar egyesület léteire irányult, mivel azt túlságosan erős nacionalista tendenciával vádolták. Figyelmen kívül hagyták, hogy a korábbi cseh táborparancsnokságnak beterveztették az egyesület alapszabályát, és az engedélyezte azt. Tizenkét magyar tisztet és hat katonát lőttek agyon, mire sikerült a legmagasabb rangú szibériai cseh diplomatákat rábírnom arra, hogy befolyásukat latba vetve lépjenek közbe a hadbírószági eljárás azonnali leállítására érdekében.”³⁹

Brändström memoárját, bár ő sem tudott mindent pontosan, hitelesebbnek tekintem Zalka Mátéénál, mivel éppen ötven esztendővel ezelőtt kiderült már, hogy Zalka legtöbb állítása konfabuláció gyümölcse. Ezt éppen Györkei Jenő bizonyította be, ugyanis 1965-ben kutathatóvá vált a Moszkvából érkezett és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában elhelyezett Zalkahagyaték, benne az ezekre az évekre vonatkozó naplófeljegyzésekkel. Ezekből világossá válik, hogy a későbbi „Lukács tábornok” nemhogy nem vett részt 1918-ban a forradalmi munkásmozgalomban – még az sem egyértelmű, hogy feltétlenül szimpatizált vele. Elsősorban haza akart jutni, s erre április 16-án lehetőség is nyílt. Ott volt abban harminc a tisztból és két tisztiszolgából álló csoportban, amely Habarovszkából indult el vonattal Európa felé, végig attól rettegve, hogy a magyar és német vörösgárdisták leszállítják és visszatartják őket. Ez Novonyikolajevszknél, harmincnégy nap múlva, május 25-én, meg is történt. Éppen azon a napon, amikor ők bekerülnek az ottani hadifogolytáborba, foglalják el a csehek a várost; állítólag hatvan vörösgárdista esik el a harcban, főleg magyarok. Zalka nem volt börtönben 1918-ban, és Krasznojarszkba csak december 30-án vagy 31-én került át. Itt valóban együttműködhetett Dukeszékkal, bár nem a *Jeniszej*, hanem a kimondottan szépirodalmi jellegű *Ember* szerkesztésében vagy írásában vett részt, másrészt, mint más forrásokból – például egy föntebbi Lévai Jenő utalásból – valószínűsíthetjük, Dukeszéké nem tekinthető „bolsevik szervezet”-nek. Zalka a kivégzések idején valószínűleg a táborban volt, utána pedig több hónapra erdei munkára ment, és csak november elején csatlakozott társaival a partizánokhoz.⁴⁰

A hősgyártás másik fontos eleme talán egyedül Zalka cikkében jelenik meg. Ezt írja ugyanis az orosz lövészek kivégzéséről: „Vagy például egy másik dolog, ami nagyon elképesztett bennünket, az volt, hogy egy kiáltást sem lehetett hallani. A legénység tagjai némán hajtották le fejüket, és szó nélkül haltak meg. Néhányan csak annyit kiáltottak, hogy »Le Kolcsakkal!« A kivégzést végző kozákok pedig a legcifrábban káromkodtak. De általában az ítélet végrehajtása hátborzongató némaságban ment végbe.”⁴¹ Ennek itt félreérthetetlenül hagiografikus jellege van, nyilván azt kívánja sugallni, hogy a nemes eszmék harcosait nem rettentí a halál.

Valószínű, hogy ennek az ellenkezője történt, s erre van Zalkánál hitelesebb – ideológiamentes – tanú. Rónai Ernő tartalékos zászlós a két táborrész határáról nézte végig az eseményeket: „Ott topognak ezek a szerencsétlen újoncok nótázva, sápadtan, reszketve, rémült sejtésekkel a szemükben. Zárt sorokban a kaszányák falához állítják őket, míg félkörben a kozákok és csehek sorakoznak fel körükük. [...] A levegő megtelik jajjal és borzalommal. Úrrá lesz újból az állat az emberen, lehull a vékony civilizációs máz és nem marad más, csak a gonosz, léleknélküli, gyilkolni vágyó állatember! Már itt vágatnak Apokalipszis sátán lovasai, már készül az esztelen áldozati oltár, amelyet ártatlan fajúsi fiatal orosz katonák testéből emelnek.

Egy nagy csoportot hoznak. Mind alsónadrágra vetkőztetve. Gödröt ásatnak velük. Mikor már félméter mély lehet az árok, az őrség lassan rájuk emelve fegyvereit, célozni kezd. Ezek mintegy vezényszóra térdre hullanak, kezüket magasra emelve, könyörögnek életükért. De nincs kegyelem! Sortűz dördül el és mindegyik a saját magának ásott gödörbe hull. [...] Közben mi is a kerítéshez tódulunk és annak résein nézzük végig a rémségeket. És mi, akik mindannyian megjártuk a harcterek poklait, nem bírjuk már nézni ezt a szadista őrzöngést, ezt a középkori bestiálitást. Minden ízünkben reszketve, ökölboszorított kezekkel felmegyünk szobáinkba. De a fegyverropogások zajától, a szörnyű halálhörgések vérfagyasztó hangjától szabadulni nem bírunk. Bármit is csinálunk, még ha be is fogjuk füleinket, csak halljuk, egyre halljuk!”⁴²

A mítoszképzés teljesség tételéhez persze még a Zalka-émlékezés magyar fordításának megjelenése után is hiányzott valami: a dokumentumigényűnek álcázott szépirodalmi ábrázolás. Ezt az egyik kortanú – aki maga is hadifogolyként lett kommunistává, s pályáját végül a „népi demokrácia” rendőrtisztjeként fejezte be – tette meg egy vaskos regényben,⁴³ amelyben a történelmi személyiségek közül Bányai Kornél, a költő, Zalka Máté, Dornbusch Richárd, Dukesz, Ludvig, Forgács és mások

név szerint is szerepelnek (az utóbbi három kimondottan „a tábor pártszervezet”-ének vezetőiként). Ennek a könyvnek a krasznnojarszki katonavárosban játszódó részében az osztályharc szakadéka két szélén sorakoznak föl a magyar tisztek és a csellemel a tisztifogolytáborba került közkatonák. A két csoport, a Magyar Szövetség és a kommunista pártsejt elsősorban egymás ellen szervekedik, Dukesz és Ludvig olyannyira részt vesz az illegális munkában, hogy megszerzett hadititkokat továbbítanak a város körül rejtőzködő partizánoknak, a Magyar Szövetség tisztjei pedig, akik „fertőző gócnak” tartják a *Jeniszej* körül szerveződő csoportot, kvázi spicliknek, „ganéj népség”-nek minősítetnek, akik a harmincmillió Nagy-Magyarországról álmodoznak. Ugyanakkor a vörös foglyok legkíméletlenebb ellenfelei a cseh légióba sorozott felvidéki magyarok – gyaníthatóan inkább magyarul is beszélő szlovákok –, viszont a csehszlovák légióban is vannak „elvtársak”. Így a regény írójának a nemzeti elkülönülés határait is az uralkodó ideológiának megfelelően sikerült átvágnia.

JEGYZETEK

- 1 Az írás alapja az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének 2014. decemberi emlékezetpolitikai tárgyú konferenciáján elmondott előadásomhoz készített vázlat. Azóta többen foglalkoztak a Krasznnojarszkban 1919 nyarán kivégzett magyarok történetével. Lásd TAKÁCS Gyula: *Krasznnojarszk, 1919. augusztus 1–2.* = *Közép-Európai Közlemények*, 2012, 3–4. sz., 165–175. Sőt, már korábban is újra földidezték emléküket. KABA Eszter: *De mi lett az újságírókkal? Szerkesztők és folyóiratok a krasznnojarszki hadifogolytáborban = A Nagy Háború írásban és képből*, 2013. április 3.

https://nagyhaboru.blog.hu/2013/04/03/de_mi_lett_az_ujsagirokkal.

Magam valamivel korábban, a Markovits Rodion *Aranyvonat* című regényének 2011-es újrakiadásához írott előszóban utaltam rájuk. Szempontjaim s részben forrásaim (és következtetéseim) is mások voltak, mint az említett szerzőkéi, ezért az előadásvázlatból született tanulmány közlése mellett döntöttem. Írásomban a citátumok betűhíven, tehát nem a ma érvényes helyesírási szabályok szerinti átírásban szerepelnek (egy-egy nyilvánvaló nyomdahiba javításával), ugyanis egy esetben ez tartalmilag is igen fontos.

- 2 „A krasznnojarszki magyar kommunista mártírok emlékére a város lakosai ma is szeretettel őrzik. Sok krasznnojarszki

- úttörő ismerkedik e hősök élettörténetével, hogy ők, a legifjabbak is tanuljanak tőlük.” GYÖRKEI Jenő: *Magyarok az Amur partján. Képes visszaemlékezés azokra a magyar internacionalistákra, akik fegyverrel a kézben harcoltak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméért.* Bp., Zrínyi, 1967, 74.
- 3 GYÖRKEI: *i. m.* (1967), a fotók a 66., a magyar szöveg a 65. oldalon.
- 4 *Hadifogoly magyarok története I–II.* Bp., Athenaeum, 1930 A kétkötetes, reprezentatív kiadvány szerkesztői: a festő és grafikus BAJA Benedek, PILCH Jenő hadtörténész, katonai szakíró, LUKINICH Imre és ZILAHY Lajos. A szöveg egységesítését SÁRKÖZI György végezte el.
- 5 *Magyar martyrok. Hadifogoly-újság. A m. kir. Honvédelmi Minisztérium hadifogoly osztályának hivatalos lapja.* 1920, 12. sz. (június 15.), 1.
- 6 A csehszlovákiai magyar sajtó a két világháború között – amíg a cenzúra ezt meg nem tiltotta – általában következetesen igyekezett alkalmazni a kötőjeles formát, amit azzal is indokolt, hogy a Szövetséges és Társult Főhatalmak és az új köztársaság közötti kisebbségvédelmi szerződés eredeti, francia szövegében is így szerepel.
- 7 A magyar forrásokban mindenütt ez a névforma szerepel, valószínű azonban, hogy helyesen: Škrivánek.
- 8 A dokumentumot közli például: *Hadifogoly magyarok története. i. m.* (1930), II., 423.
- 9 Elsa Brändström később idézendő memoárjában van még utalás tizennyolc áldozatra, de ott nevek nem szerepelnek.
- 10 RÁTZ Kálmán: *Az oroszországi cseh-szlovák légió története.* Bp., Madách, 1930, 49.
- 11 Utóbb hadtestparancsnok, majd vezérkarifőnök-helyettes Csehszlovákiában, egyike az első cseh fasiszta párt alapítóinak és az 1933-as brünni puccs szervezőinek; rendfővezetőtől később megfosztották.
- 12 Takács Gyula Stessel Ernőre hivatkozva június 20-ára teszi a város elfoglalásának időpontját. TAKÁCS: *i. m.* (2012), 172.
- 13 MARKOVICS Rodion: *Aranyvonat.* Bev. FILEP Tamás Gusztáv, Kolozsvár, Kriterion, 2011, 146. Pók Gedeon nyilvánvalóan azonos Pauk Vilmos nagykanizsai mérnökkel, népfelkelő hadnaggyal, aki Lévai Jenő szerint valóban vezérkari főnöki beosztásban szolgált a partizánoknál. LÉVAI Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria I–II.* Bp., Magyar Hétfé, 1934–1935, II., 209.
- 14 Kis d-vel nyomtatva, de valószínűleg utcanév, ugyanis van (volt) ilyen utca a városban.
- 15 Nyilván revoljuconnij tribunal: forradalmi bíróság v. törvényszék.
- 16 Valószínűleg Domovij komitetek: házbizottságok.
- 17 *Turkesztáni hadifoglyaink a bolsevikiek terrorja alatt. Hogyan gyúrták vörössé oroszországi hadifoglyainkat? Két érdekes dokumentum.* = *Hadifogoly-újság. A hadügyminisztérium hadifogoly csoportjának hivatalos lapja*, 1919, 4. sz. (november 15.), 2.
- 18 Az egyik szemtanú szerint ők adták a tartalékot. STESSEL Ernő: *Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznnojarszki hadifogolytábor.* Bp., szerzői kiadás, 1925, 201.
- 19 hadifogoly
- 20 STESSEL: *i. m.* (1925), 201–202.
- 21 Uo., 202. Lévai szerint ez a tiszt volt az egyetlen elítélt, akit nem ingre-gatyára vetkőztetve, hanem egyenruhában végeztek ki, és neki nem kellett megásnia a sírját. Kivégzésének módja: lefejezés. Ő is megemlíti, hogy később exhumálták, majd katonai pompával újratemették. LÉVAI: *i. m.* (1934–1935), II., 61.
- 22 Lévai több mint nyolcszázat – uo. –, Stessel körülbelül hatszázat említ. STESSEL: *i. m.* (1925), 202.
- 23 *Hadifogoly magyarok története. i. m.* (1930), II., 424.
- 24 *Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban.* Szerk. GYÖRKEI Jenő, JÓZSA Antal [MÜNNICH Ferenc előszavával], Bp., Kossuth, Hadtörténelmi Intézet, 1957, 118–120.
- 25 MARKOVITS: *i. m.* (2011), 123–124.
- 26 LÉVAI: *i. m.* (1934–1935), II., 69.
- 27 STESSEL: *i. m.* (1925), 203.
- 28 Megerősíti ezt egy próbált kommunista, a csehszlovákiai filozófus, pedagógus, egyetemi tanár, akadémikus, Szántó László is, a legtekintélyesebb ottani baloldali értelmiségiről, Dukesz Artúrról írva: „A tábor legműveltebb fői közé tartozott. [...] Marxista műveltsége volt, ismerte Marx *Tőkét*ét és Engels *Anti-Dühring*jét is. Marxista műveltsége vitathatatlanul rangosabb volt a táborban élő dr. Forgáchnak, a szociáldemokrata párt szabadkai titkárnak, az ismert jogásznak és politikusnak műveltségénél. Csakhogy Dukesz marxista műveltsége sem lépte túl a szociáldemokrata kereteket. Nem olvasta Plehanovot, nem ismerte Lenint, sőt még a létezését is kétségbe vonta. Értette a dialektikát, de nem tartotta a marxizmus feltétlenül szükséges részének. Nem volt tisztában a marxizmus osztályjellegével sem. Az izmusok egyikét látta benne. A marxizmus igazában azonban mélyre ágyazott meggyőződéssel hitt.” SZÁNTÓ László: *Szibériai nappalok és éjszakák. (6.) = Új Szó*, 1967. május 19., 5.
- 29 Lévai szerint Gajda már 1918. július 1-jén kiadta a parancsot, hogy a „cseh-szlovák alattvalók” poggyászukkal jelentkezzenek az orosz iroda előtt. LÉVAI: *i. m.* (1934–1935), II., 55.
- 30 POGONYI Antal: *Ketten a sok közül. Regény.* Bp., Kossuth, 1961, 251. (Kiemelés tőlem – F. T. G.)

- 31 A különböző listák több esetben más-más névváltozatot közölnek; én a *Hadifogoly-ujságban* közölt változatot, de *A hadifogoly magyarok történetében* szereplő sorrendet és szerkezetet vettem alapul. Szögletes zárójelben az utóbbiban vagy más forrásban szereplő névformákat és egyéb adatokat, írásom főszövegében viszont a valószínűsíthetően hiteles (illetve általam hitelesebbnek elfogadott) névváltozatot közlöm.
- 32 MARKOVITS Rodion: *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1965, 441.
- 33 NYÉKI Károly: *A Bakonytól a Jeniszéjig. Adatok Ludvig Kálmán életrajzához = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 9. Szerk. ÉRI István, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1970, 92.
- 34 ZALKA Máté: *Krasznajarszki emlékek = Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. i. m.* (1957), 214.
- 35 Ebben van logika, Zalka eredeti neve Frankl Béla. Ő az adott helyen annyit írt, hogy más nevet mondott. Esetleg az igazit.
- 36 ZALKA: *i. m.* (1957), 216.
- 37 Uo., 217–218.
- 38 Brändström egy másik magyar vonatkozású megjegyzése: „Szeptemberben 16 osztrák hadifogoly zenészt lőttek agyon Habarovszkban, anélkül, hogy azt megindokolták volna.” BRÄNDSTRÖM, Elsa: *Hadifoglyok között Oroszországban és Szibériában 1914–1921*. Részletek. Ford. -fe-, FILEP Tamás Gusztáv bevezetőjével = *Pro Minoritate*, 2014, Nyár, 57. Györkei szerint valójában mind magyarok voltak, emlékművükön egyszerűen azért szerepelnek osztrák–magyarként, mert a Monarchiából származó foglyokat egységesen így emlegették. Ugyanő egy kortárs tanúsága szerint azt állítja, hogy azért lőtték őket bele a parti sziklákról az Amurba, mert amikor azt parancsolták nekik, hogy a cári himnuszot húzzák el, ők az Internacionálét játszották helyette. GYÖRKEI: *i. m.* (1967), 39. A kivégzést Kalmükov kozák atamán rendelte el, a magyarok között terjedő mendemondák szerint cseh legionisták följelentésére. Az állítólagos ok: a magyar zenészek sikeresek voltak, sok fellépésük volt a városban, viszont a legionista zenekart nemigen hívták sehová. Emléktáblájukon a kivégzés éveként 1918 szerepel.
- 39 BRÄNDSTRÖM: *i. m.* (2014), 57.
- 40 GYÖRKEI Jenő: *Zalka Máté vallomása önmagáról = Hadtörténelmi Közlemények*, 1967, 2. sz., 239–259.
- 41 ZALKA: *i. m.* (1957), 217.
- 42 RÓNAI Ernő: *Zúg a Jeniszéj*. Bp., Antiqua, 1948, 242–244.
- 43 POGONYI: *i. m.* (1961)